

М.Ш. КИЯН, канд. юр. наук, доц., НЮАУ ім. Я. Мудрого, Харків
М.Г. ОКЛАДНА, канд. істор. наук, доц., НЮАУ ім. Я. Мудрого, Харків

ІДЕЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК СТРИЖЕНЬ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ЕПОХУ НОВОГО І НОВІТНЬОГО ЧАСУ

У статті розглядається проблема втілення ідеї прав людини як стрижня розвитку українського суспільства на різних історичних етапах його існування. Українська держава розглядається як найважливіша форма реалізації самовизначення народу, його суверенітету. Особливий акцент робиться на необхідності використання історичного досвіду захисту прав людини як запоруки побудови громадянського суспільства, інтеграції України в європейській правовий простір.

В статье рассматривается проблема реализации прав человека как основы развития украинского общества на разных исторических этапах его существования. Украинское государство рассматривается как важнейшая форма реализации самоопределения народа, его суверенитета. Особый акцент делается на необходимости использования исторического опыта защиты прав человека для построения гражданского общества, интеграции Украины в европейское правовое пространство.

In article the problem of realization of human rights as bases of progress of the Ukrainian society at different historical stages of its existence is considered. The Ukrainian state is considered as the major form of realization of self-determination of people, its sovereignty. The especial accent is done on an indispensability of use of historical experience of protection of human rights for construction of a civil society, integration of Ukraine into the European legal space.

Незалежна Україна з 1991 року входить у світову спільноту як суб'єкт міжнародного права. На крутому переломі своєї історії Україна віддала перевагу державницькій парадигмі з виразним національним елементом. Українська держава розглядається як найважливіша форма реалізації самовизначення народу, його суверенітету. Необхідність національно-державницької ідеї для українського етносу, захисту його прав та свобод впливає з його історії, з державницьких устремлінь, спроб створення власної незалежної держави. Народ, якій упродовж віків був позбавлений власної держави, з ідеєю захисту прав людини пов'язує сподівання на вихід з глобальної економічної кризи, відродження національної культури не лише в Україні, а й на всьому європейському правовому просторі.

У поверненні до витоків національних джерел, у врахуванні уроків створення української незалежної держави та відновленні престижу національних цінностей, вбачаються шляхи оздоровлення суспільства, його згуртування, швидкої інтеграції у європейську сім'ю народів. Ідеї пріоритетних національних цілей, прав людини, загальнонаціонального інтересу та міжнаціонального порозуміння служитимуть об'єднуючим стрижнем народу України та мають власні історичні коріння.

В Новий час засади втілення ідеї прав людини не лише на етнічних українських землях, а й у Литві та Польщі покладали козаки, створивши за Дніпровськими порогами військовий та адміністративний центр – Запорізьку Січ. Запорізька Січ мала власні «законодавчі» (загальні зібрання або військові ради) та виборні виконавчі органи; органи власного судочинства, в яких судові функції на основі звичаєвого козацького права і традицій виконували майже всі представники виконавчої влади (кошовий отаман, курінні отамани, полковники, писарі, осавули). Козаки під проводом своїх отаманів у другій половині XVI – першій половині XVII ст. здійснили серію збройних виступів проти поляків із гаслами подальшого розширення власних привілеїв. Тому у 1638 р. польський сейм своєю ординацією започаткував ряд заходів по нівелюванню козацьких свобод [1]. Жертвою чергового шаленого тиску на права і вольності українського козацтва став і вихованець єзуїтського колегіуму і Київської братської школи чигиринський сотник Б. Хмельницький. Розпочавши війну за заподіяні йому образи (спроба загарбати польським шляхтичем Д. Чаплинським маєток Хмельницького, вбивство ним його молодшого сина і викрадення жінки, з якою овдовілий сотник мав намір одружитися), він досить швидко еволюціонував до усвідомлення категорії етнічної свободи українства, здогадки про яку висувалися ще З. Копистенським, Й. Борецьким та деякими іншими православними і світськими мислителями. Слід підкреслити, що український народ піднявся на боротьбу з польськими феодалами-магнатами, державною владою, а не проти народу Польщі. Кращий тому доказ – взаємодопомога українських повстанців і польського селянства, участь українців у повстанні польських селян під керівництвом К. Наперського у Підгал'ї в 1648 р. Чимало поляків ставали під прапори українських полків у 1648-1654 рр. Загальновідомо, що антифеодальні виступи польських селян зірвали у 1649 р. скликання посполитого рушіння проти України.

Б. Хмельницький спочатку орієнтувався на створення козацької територіально-політичної автономії у складі Речі Посполитої, де змогли б об'єднатися руський, польський і литовський народи, але після переможного ходу повстання у 1648-1649 рр. він став дотримуватись ідеї політичної самовизначеності України та створення незалежної української держави [2].

Народ, який протягом кількох століть перебував у польському ярмі, підтримав Б. Хмельницького, сподіваючись саме на скасування обридлого станового устрою суспільства і запровадження рівності всіх верств населення. Багатотисячне селянство прагнуло отримати козацькі права і вольності. Але його сподівання не виправдалися. Вже після Зборівської перемоги у серпні 1649 р. і започаткування української державності у складі Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводства Б. Хмельницький скасував особисті свободи, якими селяни фактично користувалися з січня 1648 р., тобто з початку національно-визвольної війни. Здобувши реальну владу, козацька верхівка на основі Зборівського договору розпочала інтенсивне відновлення становості суспільства. Ігнорування Б. Хмельницьким соціальних інтересів

селянства призвело до втрачання ним підтримки народу. Ця обставина стала однією з причин того, що результатом 6-літньої війни виявився лише протекторат російського царя, встановлений після відповідних рішень Земського собору від 1 жовтня 1653 р. та січневої (1654 р.) Переяславської ради, а також Московського договору (березень 1654 р.).

Наступні міжгетьманські та міжполковничі чвари у боротьбі за землі, маєтки, промисли та привілеї, метушіння в політичних орієнтаціях, ворожнечі можновладців Правобережжя і Лівобережжя призвели Україну до Гадяцької унії 1658 р., що потягла за собою громадянську війну, та значне обмеження козацького самоврядування, до Слободищенського трактату 1660 р., що перетворював Україну у провінцію Польщі. Такий процес занепаду українських земель, а водночас і правового становища переважної більшості людей відбувався майже півтора століття.

У 1687 р. гетьманом був обраний Іван Мазепа. У 1709 р. Мазепа, прагнучи звільнити Україну з російської неволі, перейшов на бік шведського короля Карла XII. Можливо, Мазепа зробив помилку, не звертаючи уваги на національні настрої українського народу, не роз'яснюючи йому своїх планів, спираючись перш за все на аристократію без участі широких народних мас, які в хвилини небезпеки не зуміли прокинутися і залишилися пасивними. Недаремно царський уряд назвав український національний рух мазепинським, а російські історики після смерті Мазепи ставилися до нього як до зятятого ворога і зображали його саме так, як польські історики Б. Хмельницького. Гетьман І. Мазепа ввійшов в історію України як послідовний державотворець, кінцеві помисли якого сягали її соборності, національної свободи, високого культурного злету свого народу. Прагнучи до цих ідеалів, у практичній діяльності І. Мазепа допустив ряд стратегічних та тактичних помилок. На жаль, від них не застережений жоден навіть найвизначніший політичний діяч світу. Проте це не зменшує їх заслуг перед своїми народами.

Становище України у XVIII ст. було складним. Періоди відносного піднесення чергувалися з періодами глибокого занепаду і зубожіння народу. Після подій 1708-1709 років українське питання стало популярним в Європі, відомі діячі (представники різних сфер діяльності) почали придивлятися до українців. Французький філософ Вольтер заявляв: «Україна завжди прагнула бути вільною» [3]. Українську ідею пропагував у Європі гетьман Пилип Орлик (обраний після смерті І.С. Мазепи 1709 року за межами України). У 1710 році Пилип Орлик з однодумцями склали «Конституцію прав і свобод Запорізького Війська». Конституція П. Орлика виходила з визнання природних прав українського народу і проголошувала Україну як соціальну виборну гетьманську монархію парламентського типу (ст. IV) [4]. Поділяючи думку відомого вітчизняного історика Б. Крупницького, зауважимо, що енергійна діяльність П. Орлика, його «вперта та невтомна праця не могла залишитися без наслідків. Вона зберегла нам традиції, створила певні зв'язки

з Європою. Ці традиції, хоч і припали порохом минулого, знову виходять наперед і дають ще раз нагоду вдумливому українцеві задуматись над долею своєї батьківщини» [5].

Добру пам'ять про себе залишив у народі наказний гетьман Павло Полуботок, який мужньо, ціною власної свободи відстоював права і вільності України.

Багато для перебудови Гетьманщини за зразком найцивілізованіших держав Європи зробив останній гетьман України К. Розумовський: від до реалізації права людини на освіту, у тому числі і кріпаків, шляхом створення широкої мережі шкіл, Батуринського, Чернігівського і Новгород-Сіверського університетів. Та більшість цих планів залишилося на папері. У галузі прав і свобод людини К. Розумовський скасував багато внутрішніх податків, боровся із свавіллям підлеглих гетьманові урядників, які установлювали, окрім офіційного, всілякі інші збори (покуховний, скотний, поковшовий, ваговий та ін.).

У XIX ст. національне звільнення українців розглядалося в контексті загальноєвропейської боротьби поневолених народів. Уперше спробу об'єднати українську національну ідею із загальнолюдськими християнськими цінностями та ідеєю слов'янської єдності зробили члени Кирило-Мефодіївського братства. Організатори та учасники братства: професор Київського університету М. Костомаров; студент (згодом учитель Полтавського кадетського корпусу) В. Білозерський; письменник П. Куліш; поет Т. Шевченко за мету діяльності ставили насамперед утвердження національної української державності з демократичним ладом у конфедеративному союзі слов'янських держав. Спираючись на історичні факти, кирило-мефодіївці дійшли висновку, що слов'янські народи, як і раніше, повинні допомагати один одному не тільки в боротьбі проти тих сил, які несуть їм соціальний і національний гніт, а й в культурному розвитку. Члени Товариства, писав М.І. Костомаров, будуть боротися за те, щоб «кожному з слов'янських народів забезпечити власний розвиток при допомозі інших споріднених національностей, щоб всім разом братською сім'єю прийняти живу участь у рухомій сфері освіти людства» [6]. Програмні засади Кирило-Мефодіївського братства були наступні: ліквідація кріпосного права, національне визволення українського народу; створення конфедерації вільних слов'янських держав із демократичним ладом зі столицею в Києві; рівні політичні права для всіх слов'янських народів; повалення самодержавства і встановлення республіки; рівність громадян перед законом, скасування станів. Для досягнення цієї мети члени Товариства мріяли розгорнути антиурядову та антипоміщицьку пропаганду серед усіх верств населення. У XX ст. український національно-визвольний рух набув нових успіхів, зустрів такий широкий відгук у масах, що його досягнення змогли перебільшити найбільш сміливі мрії українських політиків. Перша світова війна і перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. у Росії активізували демократизаційні

процеси в Україні, згуртували національні сили, завдяки чому 3 березня 1917 р. у Києві утворено Українську Центральну Раду. З огляду на невід'ємне право українського народу на самовизначення та відродження багатовікової державної традиції, а також реалії політичної ситуації в Росії, Українська Центральна Рада стала провідником національно-визвольної боротьби всього українського народу і однозначно демонструвала прагнення до створення суверенної держави. Голова УЦР М. Грушевський підкреслював, що «домагання народоправства і суто демократичного ладу в Україні у відокремленій незмішаній автономній Україні, зв'язаній тільки федеративним зв'язком чи то з іншими племенами слов'янськими, чи то з іншими народами і областями Російської держави – це старе наше гасло» [7]. Засади національно-державної політики, яку розробив М. Грушевський та здійснювала ЦР протягом періоду свого існування засновувались на надійному забезпеченні прав національних меншин; забезпеченні українському народу широкого самоуправління, розвитку прав людини.

Центральна Рада враховувала поліетнічний фактор тогочасної України, адже значний відсоток її населення становили національні меншини, їхнє правове становище в Україні після Лютневої революції 1917 р. було неоднозначним. М. Грушевський неодноразово підкреслював, що національно-територіальна автономія України як державне утворення є важливим не тільки для українців, а для всіх, хто живе на її території. Зміст національно-територіальної автономії М. Грушевський розкрив на прикладі «українських земель Російської держави, які прагнуть до того, щоб з них була утворена одна національна територія». Вона «має вершити у себе вдома будь-які свої справи – економічні, культурні, політичні, утримувати своє військо, розпоряджатися своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд». Ці думки знайшли своє відображення в I Універсалі Центральної Ради, де висловлювалась надія, що всі народи України будуть існувати в злагоді і будуватимуть автономний устрій [4, с. 29-32]. Реакція Тимчасового уряду Росії щодо прийнятого Універсалу була негативною. Але українці підкреслювали при кожній нагоді, що вони не поривають з Росією; вони закликали росіян до рівноправного життя в єдиній державі. Суттєвим досягненням у забезпеченні прав національних меншин стало врегульоване використання їхніх мов. III Універсалом від 7 листопада 1917 р. УЦР гарантувала право національним меншинам використовувати рідну мову у разі звертання до будь-яких установ. Всі ці положення були підтверджені і Четвертим Універсалом від 22 січня 1918 р. УЦР 7 грудня 1917 р. ухвалила форму державних кредитових білетів, на яких були написи, крім української, російською, єврейською і польською мовами. Третій Універсал не лише підтвердив право національних меншин на автономний розвиток, а й зобов'язав Генеральний Секретаріат у найкоротший термін подати відповідний законопроект. Найвагомим здобутком Центральної Ради по

забезпеченню прав національних меншин став Закон «Про національно-персональну автономію». Питання про національно-персональну автономію розглядалося в контексті ухвалення I Конституції УНР 29 квітня 1918 р. У VII р. – «Національні союзи» було буквально повторено цей закон [4, с. 51-52]. Ідеї національно-персональної автономії знайшли своє відображення й в освітній політиці, загальне керівництво якою вів Генеральний Секретаріат освіти. Четвертий розділ «Плану управління освітою на Україні» називався «Поділ управління освітою відповідно до національно-персональної автономії народів України»; передбачав закласти в основу законодавства про національні школи ідеї національно-персональної автономії.

Отже, Українська Центральна Рада провадила наполегливі теоретичні пошуки, які набули головного правового оформлення в Конституції УНР і Законі «Про національно-персональну автономію». Однак Центральній Раді не вдалося ефективно застосувати ці правові акти.

Документи, що стали юридичною основою діяльності Української гетьманської держава П. Скоропадського («Грамота до всього українського народу» і «Закони про тимчасовий державний устрій України») та офіційне повідомлення гетьманського уряду від 14 травня 1918 р., декларували рівність усіх громадян України. «Грамота до всього українського народу» від 29 квітня 1918 р. проголосила право приватної власності фундаментом культури й цивілізації, цілковиту свободу приватного підприємництва й ініціативи. «Закони про тимчасовий державний устрій України» вирішували питання «про віру», встановлювали «права і обов'язки українських козаків і громадян» [4, с. 55].

Важливим чинником у формуванні стосунків Директорії з національними меншинами стала правотворча робота у напрямі проведення виваженої мовної політики. 1 січня 1919 р. затверджено Закон «Про державну мову в УНР», який оголосив українську мову державною, а приватним особам дозволено звертатися до державних установ рідною мовою. Реалізуючи закон у галузі освіти і мистецтва, 24 січня 1919 р. було видано наказ про державну мову, яким забезпечувалось право національно розмежованим інституціям видавати документи мовою своєї національності. Того ж дня Рада Народних Міністрів ухвалила Закон «Про карну відповідальність за образу національної чести та достоїнності» [8].

Ухвалення таких демократичних за суттю правових актів свідчить про те, що Директорія продовжувала толерантну етнонаціональну політику, започатковану УЦР.

Виважену і послідовну етнонаціональну політику провадив також уряд ЗУНР. ЗУНР не наділила представників національних меншин військовим обов'язком. Незважаючи на це, євреї і німці добровільно проходили військову службу в лавах Української Галицької Армії, а євреї навіть створили в ній окремих курінь і планували розширити його до бригади.

Політичний досвід та історичні традиції української демократичної державності 1917-1920 рр. є неоціненним скарбом.

Вони, на жаль, певний час залишалися недооціненими і недослідженими, хоча їх цілком вистачило б, щоб виховати цілі покоління державно мислячих, творчих людей в Україні. Цей досвід тільки в наш час ввійшов до скарбниці політичної культури українського народу, а без цього неможливо сформувати політичну культуру на рівні політичної культури розвинених європейських народів. Історичний досвід України є запорукою досягнення злагоди, недопущення розбрату у власному домі. Використання історичного досвіду і надалі за умови подальшої самоідентифікації українського суспільства зможе сприяти збігові інтересів, традицій, світоглядних орієнтацій населення різних регіонів України, допомагати владним структурам подолати кризові явища та відстань між ідеалами незалежності і складностями перехідного періоду, забезпечувати права особи, побудову громадянського суспільства, забезпечити Україні гідне місце в європейському правовому просторі.

Список літератури: 1. Ординація 1638 р. Війська Запорозького, зведено польським урядом // Історія України. Хрестоматія: У 2 ч. – К., 1996. – Ч. 1 – 119 с. 2. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К., 1999. – С.92-98. 3. Палютін М.П. Україно-російські відносини: минуле і сучасність. – Х-в., 2006. – 83 с. 4. Історія конституційного законодавства України: Зб. Документів / Упоряд. В.Д. Гончаренко. – Х-в: «Право», 2007. – С. 11-28. 5. Історія України в особах IX-XVIII ст. – К., 1993. – С. 345-346. 6. Записка М. Костомарова про панславізм // Україна. – К., 1924. – № 1-2. – 130 с. 7. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2т. / Упор. В. Верстюк та ін. – Т.1. – К.: Наук. Думка, 1996. – С. 54-55. 8. Вісник державних законів для всіх земель УНР. – 18 січня 1919. – № 5. – 8 лютого.

Надійшла до редколегії 18.04.2011.